

Po 1989 r. badania nad dziejami kultury polskiej w czasie II wojny światowej prowadzi się systematycznie, co przynosi wymierne rezultaty. Pierwszą próbę syntetycznego ujęcia zagadnienia podjął przed kilkoma laty Piotr Majewski¹. W serii „Polskie Dziedzictwo Kulturalne” ukazało się zaś już niemal czterdzieści publikacji², w tym niezmiernie cenne i długo wyczekiwane prace, takie jak chociażby pierwsze pełniejsze szacunkowe zestawienia strat polskich bibliotek z lat 1939–1945³. Najnowszym opracowaniem należącym do tego cyklu wydawniczego prowadzonego przez Departament Dziedzictwa Kulturowego Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego jest monografia Andrzeja Mężyńskiego *Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945*.

Autor od wielu lat zajmuje się historią polskich księżnic w Generalnym Gubernatorstwie (dalej: GG). Na jego dorobek w tym zakresie składają się zarówno opracowania, jak i edycje źródeł. Ograniczone ramy tego tekstu uniemożliwiają ich dokładne omówienie. Z pewnością do najważniejszych należą prace dotyczące Kommando Petera Paulsena⁴ oraz wybór źródeł do

**Andrzej Mężyński, *Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945*,
Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
Departament Dziedzictwa Kulturowego
2010, 367, [1] s., 53 il., mapa.
Polskie Dziedzictwo Kulturalne.
Seria A: „Straty Kultury Polskiej”**

historii polskich bibliotek naukowych w GG⁵.

Do tej pory brakowało całościowego opracowania dziejów warszawskich bibliotek w okresie ostatniej wojny. Istniejące prace bądź miały charakter szkiców⁶, bądź odnosiły się jedynie do poszczególnych instytucji⁷.

nisierter Raub polnischer Kulturgüter während des Zweites Weltkrieges, Köln 2000; tenże, *Kommando Paulsen: paßdziernik-grudzień 1939 r.*, Warszawa 1994.

⁵ *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, oprac. A. Mężyński, H. Łaskarzewska, Warszawa 2003.

⁶ M. Komorowski, *Die wissenschaftlichen Bibliotheken im Generalgouvernement Polen (1940–1945)*, „Bibliothek. Forschung und Praxis” Jg. 7: 1983, Nr. 1, s. 69–75; A. Lewak, *Biblioteki Warszawy podczas drugiej wojny światowej*, „Rocznik Warszawski” R. 2: 1961, s. 189–220; H. Łaskarzewska, *Biblioteki warszawskie w latach okupacji. Zasady działania, straty księgozbiorów*, [w:] *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*, pod red. W. Fałkowskiego, Warszawa 2005, s. 535–563; J. Pirożyński, K. Ruszałowa, *Die Nationalsozialistische Bibliothekspolitik in Polen während des Zweiten Weltkrieges*, [w:] *Bibliotheken während des Nationalsozialismus*, Tl. 1, hrsg. von P. Vodosek, M. Komorowski, Wiesbaden 1989, s. 47–80.

⁷ Por. m.in. A. Mężyński, *Kartka z dziejów Biblioteki Narodowej podczas II wojny światowej*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” R. 35: 2003, s. 67–80; tenże, *Okupacyjne dzieje księgozbioru*

¹ P. Majewski, *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*, Warszawa 2005.

² Seria A: „Straty Kultury Polskiej”; Seria B: „Wspólne Dziedzictwo”; Seria C: „Materiały i Dokumenty”.

³ B. Bienkowska i in., *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, Warszawa 1994.

⁴ A. Mężyński, *Kommando Paulsen. Orga-*

Autor zajął się wprawdzie głównie największymi bibliotekami naukowymi, ale uwzględnił także mniejsze, w tym wzbudzające dotychczas słabe zainteresowanie badaczy księżniczków czy rozmaitych instytucji społecznych. Co ważne, publikacja nie jest jedynie kroniką kolejnych zniszczeń. Duży nacisk kładzie się w niej na instytucjonalny wymiar niemieckich przedsięwzięć bibliotecznych. Autor od wielu lat stara się dowieść, że okupacyjny zarząd bibliotek nie stanowił monolitycznej maszyny, nastawionej od początku na całkowitą anihilację polskich zbiorów bibliotecznych, działającej według precyzyjnego i konsekwentnie wprowadzanego w życie planu⁸. Pokazuje konflikty między różnymi agendami władzy wojskowej i cywilnej a za-

rzędem bibliotek, jak również w łonie samych władz bibliotecznych. Zwraca uwagę, że niemieckim zarządom polskich bibliotek zależało na podtrzymaniu ich istnienia, choć ich organizację, profil zbiorów i społeczną funkcję widzieli inaczej niż polscy bibliotekarze. Recenzowany tom nie stanowi wyłącznie podsumowania wcześniejszych badań. Oprócz uporządkowania ustaleń innych badaczy przynosi także ważne sprostowania i uzupełnienia.

Samodzielna wartość pracy wynika przede wszystkim z faktu, że autor spożytkował w niej źródła wykorzystywane do tej pory jedynie w ograniczonym zakresie lub pozostające poza obiegiem naukowym. Do materiałów stosunkowo najłatwiej dostępnych i najchętniej wykorzystywanych przez historyków zajmujących się problematyką wojennych losów bibliotek należą z jednej strony relacje polskich uczestników omawianych wydarzeń w formie tworzonych na gorąco zapisek lub powojennych wspomnień (w dużej części wydane drukiem)⁹, z drugiej strony zaś konspiracyjne opracowania, z imponującym jak na ówczesne trudne realia raportem *Straty kultury polskiej*¹⁰. Autor przeprowadził rozległą kwerendę w Niemczech i Polsce, dzięki czemu jego praca opiera się na dokumentacji przechowywanej w archiwach obu krajów.

Biblioteki Sejmowej, „Przegląd Sejmowy” R. 2: 1994, nr 4, s. 188–200; tenże, *Zbiory na Okólniku. Wrzesień 1939–październik 1944*, [w:] *Droga do Okólnika 1844–1944*, oprac. H. Tchórzewska-Kabata, Warszawa 2005; R. Przelaskowski, *Zarys działalności Biblioteki Publicznej w okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*. Wydawnictwo jubileuszowe z okazji 50-lecia Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, pod red. S. Tazbira, Warszawa 1961, s. 606–640; W. Sokołowska, *Dzieje Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie 1939–1945*, Warszawa 1959; S. Zdrodowska, *Losy księgozbioru Biblioteki Głównego Urzędu Statystycznego w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1969.

⁸ Por. A. Mężyński, *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie. Fakty i mity*, [w:] *Symposia bibliologiczne. Dokumentacja księgozbiorów historycznych*, pod red. A. Mężyńskiego, Warszawa 1995, s. 93–123 (wersja niemiecka: *Wissenschaftlichen Bibliotheken in Generalgouvernement. Fakten und Mythen*, [w:] *Die Beziehungen der Berliner Staatsbibliothek nach Polen: Reflexionen zur Zeit- und Bestandsgeschichte*, hrsg. von A. Jammers, Wiesbaden 1997, s. 47–80).

⁹ Bez wątpliwości najważniejsze wydawnictwo tego typu to: *Walka o dobrą kulturę. Warszawa 1939–1945*, t. 1–2, pod red. S. Lorentza, Warszawa 1970.

¹⁰ *Cultural losses of Poland: Index of Polish cultural losses during the German occupation, 1939–1944*, ed. by C. Estreicher, London 1944.

Jako pierwszy polski naukowiec uzyskał dostęp do zespołu akt Głównego Zarządu Bibliotek w GG (Hauptverwaltung Bibliotheken im Generalgouvernement), który po wojnie należał do zasobów Centralnego Archiwum Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Zentrales Staatsarchiv der DDR) w Poczdamie i aż do lat 90. był utajniony. Po zjednoczeniu Niemiec część tego zespołu znalazła się ostatecznie w Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, a część w Instytucie Pamięci Narodowej w Warszawie. Do przywołanego berlińskiego archiwum trafiły także materiały wiążące się z Ministerstwem Nauki, Wychowania i Oświaty Narodowej Rzeszy (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung), stanowiącym organ centralny nadzorujący działalność bibliotek naukowych w GG. Autor dotarł ponadto do, nieznaną badaczom zajmującym się tak zwaną akcją pruszkowską¹¹, relacji z tego wydarzenia sporządzonej przez Gustawa Abba, dyrektora Głównego Zarządu Bibliotek kontrolującego przedsięwzięcie ze strony niemieckiej. Udostępnił mu ją Antonius Jammers, były dyrektor Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, który zastrzegł sobie jednak prawo do pierwszeństwa publikacji tego tekstu. Oprócz tego zo-

stały wykorzystane zasoby Archiwów Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (spuścizna Stanisława Kętrzyńskiego) i Poznaniu (spuścizna Stefana Vrtelara-Wierczyńskiego), Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (m.in. liczne materiały związane z działalnością Wilhelma Wittego, komisarycznego kierownika Staatsbibliothek Warschau), Archiwum Biblioteki Narodowej w Warszawie (przede wszystkim dokumentacja działalności II Oddziału Staatsbibliothek Warschau), Zakładu Rękopisów Biblioteki Narodowej (spuścizna Alodii Kaweckiej-Gryczowej i Józefa Grycza), a także Archiwum Biblioteki Publicznej miasta stołecznego Warszawy.

Rezultaty badań opartych na tak niezwykle obszernej bazie źródłowej postaram się przedstawić możliwie zwięźle w przeglądzie treści tomu, zwracając uwagę przede wszystkim na oryginalne, w świetle istniejącej literatury przedmiotu, ustalenia autora. Warto od razu zaznaczyć, że zakres chronologiczny pracy jest nieco szerszy, niż sugeruje tytuł. Specyfika rozważanego zagadnienia wymusiła bowiem odniesienie się zarówno do stanu bibliotek przed wybuchem wojny, jak i do pierwszych lat po zakończeniu konfliktu, w których ocalałe instytucje wznawiały działalność, scalały i porządkowały swoje zbiory. Przedmowę przygotował Piotr Majewski, zastępca dyrektora Departamentu Dziedzictwa Kulturowego Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Oprócz *Wstępu* praca składa się z czterech zasadniczych części, które zostaną omó-

¹¹ M. Dembowska, „Akcja pruszkowska”. *Ratowanie zbiorów bibliotecznych po powstaniu warszawskim. Fakty i ludzie*, „Przegląd Biblioteczny” R. 63: 1995, z. 1, s. 1–14; P. Majewski, *Akcja pruszkowska. Ochrona zbiorów kulturalnych w powstaniu warszawskim i po jego upadku*, „Rocznik Warszawski” R. 32: 2004, s. 201–235; tenże, *Wojna i kultura...*, s. 304–348.

wione poniżej, a także *Zakończenia, Wykazu bibliotek i księgozbiorów prywatnych przejętych przez Bibliotekę Państwową w całości lub we fragmentach* oraz kalendarium najważniejszych z punktu widzenia omawianych kwestii wydarzeń z lat 1939–1957. Do książki dołączono ponadto kolorową reprodukcję planu Warszawy z czasów okupacji, z zaznaczoną lokalizacją najważniejszych uwzględnionych książnic.

Część pierwszą (*Przed i po wrześniu 1939 roku*) otwiera rozdział poświęcony klasyfikacji bibliotek działających w przededniu wojny w stolicy, a także próbie oszacowania ich liczby. Autor zaproponował nieco inne rozwiązanie niż zespół kierowany przez Barbarę Bieńkowską, przygotowujący w pierwszej połowie lat 90. opracowania strat wojennych¹², który wyodrębnił ksiąźnice: 1) naukowe, 2) domowe, 3) szkolne, 4) powszechne, 5) fachowe. Andrzej Mężyński pominął zaś zbiory domowe i skupił się na otwartych dla publiczności instytucjach. Wśród nich wyróżnił księgozbiory: 1) naukowe (Biblioteka Narodowa, biblioteki szkół wyższych, ordynackie, urzędów centralnych państwa, towarzystw naukowych, instytucji kultury, wyznaniowe, archiwów), 2) szkolne (szkół początkowych, średnich szkół ogólnokształcących, szkół kształcących nauczycieli, szkół zawodowych),

3) oświatowe (samorządowe, społeczne, fabryk, firm, związków zawodowych, wypożyczalnie), 4) żydowskie. Warto zwrócić uwagę, że ostatnia kategoria nie była wcześniej w tak zdecydowany sposób wyodrębniana. Autor opisuje najważniejsze biblioteki z poszczególnych kategorii, omawiając ich profile oraz liczebność. Podaje również podsumowanie danych, z którego wynika, że w momencie wybuchu wojny funkcjonowały w Warszawie 833 biblioteki, nie licząc uczelnianych ksiąźnic zakładów, seminariów, instytutów i klinik, a także filii Biblioteki Publicznej przy ul. Koszykowej, przechowujących łącznie ponad 6 mln woluminów. Autor przypomina, że nie były one odpowiednio przygotowane na wypadek zagrożenia w czasie działań wojennych, co mogłoby zmniejszyć straty spowodowane przez wrześniowe naloty na miasto. Początek okupacji stał pod znakiem rabunków dokonywanych przez grupy specjalnych funkcjonariuszy w rodzaju komanda P. Paulsena, komisji Kajetana Mühlmana czy Herberta Gerigka i Wolfganga Böttichera.

W części drugiej (*W pierwszych latach okupacji*), moim zdaniem najbardziej wartościowej, autor zajmuje się funkcjonowaniem bibliotek od czasu ustalenia się struktury administracyjnej GG i powołania w jej ramach Głównego Zarządu Bibliotek w 1940 r. do powstania warszawskiego. W sposób dotychczas najbardziej wyczerpujący omawia strukturę organizacyjną okupacyjnych władz bibliotecznych. Prezentuje niemiecką wizję działania

¹² B. Bieńkowska i in., *Straty bibliotek...; Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)*, oprac. U. Paszkiewicz, J. Szymański, Poznań 2000.

warszawskiej Biblioteki Państwowej i jej praktyczny wymiar. Co ciekawe, oprócz powszechnie znanych przedsięwzięć związanych z wprowadzaniem w życie nazistowskiej ideologii, takich jak niemczenie katalogów i zasobów (zwłaszcza księgozbiorów podręcznych), zwraca uwagę na przejawy troski przedstawicieli okupanta o powierzone im instytucje. Zauważa, że budżet na nabytki i oprawy był w objętych kuratelą Staatsbibliothek placówkach stosunkowo wysoki. Przypomina ponadto, że G. Abb włożył wiele starań w doprowadzenie do zwrotu wielu cennych elementów przedwojennego zasobu do warszawskich bibliotek. Dotyczyło to zarówno obiektów zrabowanych zaraz po wojnie obronnej oraz wywiezionych w głąb Rzeszy, jak i wypożyczeń sprzed 1939 r. do Wilna oraz Krzemieńca, które po 1941 r. znalazły się pod niemiecką kontrolą. Z kolei W. Witte zazwyczaj uwzględniał trudną sytuację podległych mu pracowników, podejmując decyzje płacowe. Poza tym patrzył przez palce na udział bibliotekarzy w konspiracji, a także wystawiał niekiedy fikcyjne zaświadczenia pracy w Staatsbibliothek. Autor poświęca komisarycznemu kierownikowi Biblioteki Państwowej w Warszawie osobny rozdział, w którym zawiera charakterystykę i ocenę jego działalności. Krytycznie ustosunkowuje się w nim do skrajnie emocjonalnych sądów formułowanych przez podwładnych W. Wittego już po wojnie, starając się wyrazić bardziej wyważoną opinię, opartą na szerszym materiale źródłowym.

Oprócz wspomnianych wcześniej faktów, jeśli niestawiających go w pozytywnym świetle, to przynajmniej zdejmujących z niego odium bezwzględnego nazistowskiego funkcjonariusza, przytacza też inne okoliczności, na ogół nieznanne wówczas bibliotekarzom lub przez nich ignorowane. Wilhelm Witte wyraźnie dystansował się od aparatu policyjnego GG, choć, jak udało się ustalić autorowi, należał do Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników, do czego po wojnie się nie przyznawał. Andrzej Mężyński stwierdza, że na ocenie W. Wittego musi zaważyć fatalna w skutkach decyzja o koncentracji cymeliów bibliotecznych w jednym miejscu, czyli gmachu Biblioteki Ordynacji Krasieńskich, co ostatecznie przyczyniło się do niemal zupełnej ich zagłady. Niefortunna akcja przemieszczeń między oddziałami Biblioteki Państwowej z 1941 r. doczekała się w recenzowanym tomie szerszego omówienia w jednym z rozdziałów. Autor zajmuje się w tej części monografii również codziennym funkcjonowaniem bibliotek w realiach okupacyjnych – konserwacją, gromadzeniem, opracowywaniem i udostępnianiem (jawnym i tajnym) zbiorów. Nie pomija także zagadnienia uczestnictwa bibliotekarzy w działaniach Polskiego Państwa Podziemnego.

W części trzeciej – *Ostatnie etapy (sierpień 1944–styczeń 1945)* – znajduje się omówienie najtragiczniejszego epizodu rozpatrywanego okresu, czyli zniszczeń w czasie powstania, a zwłaszcza już po jego upadku (bezprecedensowa działalność Brandkom-

mando). Oprócz tego autor zajmuje się tak zwaną akcją pruszkowską.

Ostatnia, czwarta część pracy (*Po wojnie*) jest poświęcona powrotowi ewakuowanych ze zburzonego miasta zasobów do wznawiających działalność bibliotek, a także stratom w zbiorach i personelu z całego uwzględnionego okresu. Nie wszystkie wywiezione w pośpiechu książki udało się sprowadzić do Warszawy. Około 25% z nich zostało zniszczonych lub zaginęło (autor przyjmuje ustalenia Mariana Łodyńskiego). Andrzej Mężyński zwraca uwagę, że problem stanowiła też wówczas kwestia własności niektórych zasobów, zwłaszcza należących do bibliotek ordynackich, które po wojnie miały się już nie odrodzić, a także likwidacja skutków przemieszczeń między oddziałami Staatsbibliothek. Autor ocenia łączne ubytki w zbiorach bibliotek warszawskich od 1939 r., „te w pełni udokumentowane i te domniemane” (s. 296), na 3 600 000 woluminów, czyli 60% stanu przedwojennego. W pełni zdaje sobie sprawę z tego, że stan zachowania materiałów źródłowych pozwala poznać stopień zniszczenia zasobów jedynie w przybliżeniu. Trud włożony w próbę uszczegółowienia wiedzy na ten temat nie jest jednak zupełnie daremny. Kolejne precyzyjniejsze ustalenia tego rodzaju umożliwiają stawianie hipotez dotyczących problematyki strat wojennych na nieco bardziej stabilnych, choć wciąż niezwykle wątpliwych fundamentach. O pewność łatwiej w przypadku szacowania wojennych strat osobowych bibliotekarstwa warszawskiego. Autor przyjął tu za-

wężone w stosunku do innych opracowań kryteria przynależności do zajmującej go zbiorowości. Interesowali go jedynie bibliotekarze czynni zawodowo podczas okupacji oraz potencjalnie czynni, czyli ci, którym okupacja uniemożliwiła po wrześniu 1939 r. wykonywanie zawodu. W ten sposób zostali wyłączeni emerytowani bibliotekarze i urzędnicy pośrednio związani z bibliotekarstwem. Według autora straty wyniosły 41 osób (13 z nich zmarło śmiercią naturalną). Andrzej Mężyński nie zajmuje się nigdzie osobno stratami lokalowymi, choć niekiedy czyni o nich wzmianki. Jest to z pewnością wątek warty pełniejszego omówienia w formie przynajmniej podsumowania rozszianych po literaturze przedmiotu uwag na ten temat.

Reasumując, należy stwierdzić, że recenzowana monografia z pewnością zasługuje na miano potrzebnej, solidnej warsztatowo i wartościowej pracy. Nie wolno jednak uważać jej za ostateczne podsumowanie badań nad bibliotekarstwem warszawskim doby wojennej. Wprawdzie etap żmudnych dociekań faktograficznych zdaje się powoli dobiegać końca, ale oznacza to, że można już zacząć zadawać bardziej złożone pytania badawcze. Brakuje np. zbiorowej charakterystyki środowiska bibliotekarskiego tego okresu, na którą pozwala zachowany materiał źródłowy. Wprawdzie tego problemu autor dotknął siłą rzeczy, ale moim zdaniem zasługuje on na osobne ujęcie z zastosowaniem nieco innej metody. Nie chodzi mi tutaj o badania biograficzne, które przyniosły obfity plon

choćby w postaci *Słownika pracowników książki polskiej*¹³, ale o próbę przyjrzenia się zbiorowości z perspektywy historii kultury czy historii mentalności. Pozwolę sobie zasygnalizować tytułem przykładu kilka kwestii, zasługujących w mojej ocenie na uwagę badaczy. Jakie zachowania nakazywał pracownikom księżnic etos bibliotekarza? Jak sfera deklarowanych wartości przekładała się na praktykę? Czy

¹³ *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972; *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement*, pod red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1986; *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement II*, pod red. H. Tadeusiewicz, Warszawa 2000; *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement III*, pod red. H. Tadeusiewicz, Warszawa 2010.

osią sporów między polskimi pracownikami bibliotek były jedynie konflikty personalne, czy może odmienna wizja najważniejszego sposobu postępowania i stosunku do władz okupacyjnych? Jak w obliczu zagrożenia wartościowano poszczególne elementy zbiorów i czy selekcja materiałów do pełniejszego zabezpieczenia zawsze była łatwa? Jak można scharakteryzować stosunek bibliotekarzy do powierzonych im opiece zasobów?

Patryk Sapała
uczestnik studiów doktoranckich z zakresu historii, prowadzonych na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego